

Nenad Cambi

STUDIJE O ANTIČKIM SPOMENICIMA U ZGRADAMA
U SPLITU I OKOLICI (II)

RELJEF U JUŽNOM ZIDU CRKVE SV. DUHA

*Reljef u južnom zidu crkve
sv. Duha u Splitu*

U zgrade u Splitu i njegovoj najbližoj okolici, osobito u Solinu, Vranjicu i Kaštelima bilo je tijekom raznih historijskih perioda uzidano mnogo antičkih spomenika i fragmenata raznovrsnog karaktera. Svi su ti spo-

menici više-manje vidljivi, jer je namjera graditelja bila da spomenike pokažu prolaznicima. Nema dvojbe da takvo uzidavanje odražava stav jednog određenog miljea prema antičkim spomenicima kao estetskoj vrijednosti koju valja pokazati i kojom se valja podičiti. Na taj se način, osim toga, oživljavaju jednolična platna zidovlja i fasada zgrada. Navedeni se običaj susreće posvuda na Sredozemlju već od XI—XII st, a on se već vrlo temeljito znanstveno proučava.¹⁾ I u Splitu je uzidavanje antičkih spomenika vrlo rašireno kroz duže vremensko razdoblje. Dovoljno se prisjetiti zvonika splitske katedrale u kojem je bila ugrađena cijela serija antičkih spomenika (nakon rušenja zvonika koncem XIX st. spomenici su bili pohranjeni u Arheološkom muzeju u Splitu)²⁾ do posljednje takve masovnije pojave u Bulićevom Tusculumu u Solinu, gdje se osim antičkih spomenika mogu vidjeti upravo i dijelovi srušenog splitskog zvonika (originalni dijelovi iz srednjeg vijeka). Estetski efekti, a manje konzervatorska načela uočljiva su osobito na česmi u vrtu Tusculuma. Nema dvojbe da se Bulić poveo za tradicijom koja je još u njegovo doba bila vrlo živa u Dalmaciji. S krajem XIX st. (Tusculum je podignut 1894) taj se običaj nije ugasio, iako se drastično smanjio, o čemu svjedoče nedavno ugrađeni spomenici u nekim kućama u Splitu i okolici.³⁾ Sam je fenomen ugrađivanja nesumnjivo zavređivao posebnu pažnju, ali on nije, međutim, cilj ove radnje, a niti onih koje će slijediti, što ne znači da neće proisteći iz toga.

O fragmentima uzidanim u kuće želio bih napisati niz radnji bez namjere da dadem kompletni pregled takvih spomenika, jer je to, naime, nemoguće, a osim toga svi to i ne zavređuju svojom kvalitetom i značenjem. Ako se ta želja doista ostvari, ona će prvenstveno biti vođena važnošću uzidanog antičkog ostatka. Prema tome, cilj je interpretacija spomenika, a skretanjem pažnje na odgovarajuće spomeničko i kulturno značenje ukazuje se istovremeno i na potrebu njegova čuvanja, odnosno spašavanja.⁴⁾ Mnogi su od njih, na žalost, već propali ili bolje rečeno nestali.⁵⁾ Vrijednost nekih od tih spomenika nadilazi prosječnu vrijednost antičkih spomenika u muzejima.

Kao što se iz naslova može vidjeti ova je radnja dobila broj II. Kao prvu studiju ovog karaktera smatram onu koja se pojavila na stranicama ovog časopisa, a u kojoj su bile objavljene dvije glave uzidane u ogradni zid kuće Ispod ure br. 3 (Palača Cambj).⁶⁾ Iako je ta radnja bila koncipirana kao potpuno samostalna, ona ipak po svojoj tematici spada u ovaj niz. Kada je, naime, ona koncipirana još se uvijek nije bila rodila ideja o prezentaciji većeg broja takvih spomenika uzidanih u splitske kuće.

U južnom zidu crkve Sv. Duha u ulici Trogirskih žrtava u Splitu, lijevo od gotičkog portala, ugrađen je reljef na kojemu su prikazana tri lika: jedan odrasli muškarac i dvoje djece (lijevo dječak, a desno djevojčica). O tom sam reljefu (sl. 1) već davno mnogo razmišljao i došao, kako se to barem meni čini, do vrlo zanimljivih rezultata u pogledu njegova nastanka, tumačenja i pojedinih faza njegove izrade. Koliko je to meni poznato, nitko se dosada njime nije ozbiljnije pozabavio, a tome je, po svoj prilici, razlog što njegov nastanak nije na prvi pogled sasvim jasan, te se sa sigurnošću ne može pripisati nekom periodu, stilu itd. On očito nema veze sa zidom u koji je ugrađen, jer taj vrlo vjerojatno pripada najranijoj fazi te crkve.⁷⁾ Reljef je, bez sumnje, znatno kasnije bio uzidan,

za što govori, kako se čini, što između njega i zida postoji obilati sloj vezivnog materijala (cement valjda potječe iz nekog naknadnog popravka, po svojoj prilici iz nekoliko posljednjih desetljeća). Dimenzije su spomenika: vis. 0,61; šir. 0,43; vis. niše 0,32 mm.

Na donjem dijelu spomenika nalazi se polje uokvireno dvostrukom stepenastom profilacijom. U sredini polja je izbušena pačetrovinasta rupa u koju je umetnuta metalna pločica s rupom za ubacivanje milodara. Na slobodnom prostoru ispod profilacije upisano je dosta krupnim slovima:

ZA POSVETILISCTA
NA ODPUSCTENJE GRIHA

Sa strana toga natpisa i oko profilacije je širi konkavni rub površina kojega je obrađena zubatim dlijetom i ostavljena neizbrušena. Gornji je dio reljefa posve drugačije oblikovan. Tu je, naime, izrađena potkovasta niša u kojoj se nalaze tri gore spomenute figure. Niša nije profilirana. Grubo je naznačen samo njen obris, također obrađen zubatim dlijetom. Muškarac u sredini je odjeven u tuniku. Ima dugi tanki vrat, ogromne klempave uši. Nos mu je otučen. Oči i usta su praktično ugravirani (bez plastičkog oblikovanja). Na glavi se nalazi kapa koja izgleda kao mješavina dalmatinske kape (splitska, šibenski, lička) i šajkače (usp. kut donjeg ruba na sredini čela). Muškarac oslanja ruke na ramenima djece. Dječak je odjeven u tuniku. Ima kratku kovrčavu kosu. Lice je fino oblikovano, a oči i usta su ugravirana, što je u neskladu s kvalitetnom plastičnom modulacijom glave. Nos je otučen. Djevojčica u tunici ima zanimljivu frizuru koja se sastoji od dva dijela. Sprijeda je uska traka kose koja uokviruje čelo (uši su slobodne). Na tom se dijelu kose nalaze urezi koji oponašaju pramenove, a straga su također urezi koji teku niz tjemenu prema zatiljku, ali nisu istog pravca kao i oni naprijed. I ovi oponašaju pramenove. Od sredine čela, preko tjemena pa do zatiljka ide jedna šira traka, očito ukras glave, o čemu će kasnije biti više govora. Oči i usta su vrlo grubo ugravirana, a nos je sasvim plosnat.

Već na prvi pogled ovaj spomenik jasno pokazuje da se radi o jednom prerađenom antičkom reljefu. Međutim, pažljivim se proučavanjem može sasvim pouzdano utvrditi tri faze obrade koje se, barem što se tiče onih antičkih, mogu prilično precizno datirati.

Prvoj fazi obrade, nesumnjivo, pripada donji dio stele od koje je u više manje izvornom obliku preostalo nešto manje od polovice. Radi se o jednom jednostavnom polju koje je uokvireno profiliranim obrubom. To je nesumnjivo dio natpisnog polja neke stele. Ono je bilo izloženo još nekim promjenama u zadnjoj fazi obrade o čemu će biti riječi nešto kasnije.

Drugoj fazi obrade originalnog spomenika (stele) pripada prepravak gornjeg dijela. Tada su, naime, čitavo polje i profilacija sniženi za oko 1—3 cm. Unutar novostvorene površine udubljena je potkovasta niša za još oko 6—7 cm i tako je stvorena dovoljna debljina kamena da se unutar niše izrade tri biste pokojnika. Okvir niše nije bio arhitektonski raščlanjen, nego je ostao bez profilacije i dekoracije. U prostoru ostalog dijela polja

vjerojatno je bio uklesan natpis od kojega se danas nije ništa očuvalo (valjda je bio otučen u trećoj fazi obrade).

Trećoj pak fazi rada pripada prepravak gornjeg dijela natpisnog polja i umetanje sandučića od bronce za milodare, priprema polja, uklesivanje natpisa na hrvatskom jeziku, djelomična prerada glava unutar niše, te uklesivanje konkavnog ruba s tri strane donjeg dijela spomenika.

Sada bih malo detaljnije analizirao te tri faze obrade spomenika. Pravokutna je ploča originalno bila antička stela ili titulus, dakle neki manji tip nadgrobnog spomenika koji je u sredini imao natpisno polje uokvirano profilacijom, a pri vrhu urezani zabat s akroterijima u kojima su mogle biti palmete ili neka druga vegetabilna dekoracija. To, naravno, nije sasvim sigurno jer je moguće da je spomenik bio čisti, goli natpis, ali je to ipak mnogo manje vjerojatno. Takvih jednostavnih antičkih stela ima bezbroj u našim krajevima i predstavlja najrasprostranjeniji tip nadgrobnog spomenika uopće, upotrebljavan očito u najnižim društvenim slojevima. Stela je po svojoj prilici imala pri dnu zub za uglavljivanje u bazu, tako da ona može uspravno stajati na grobu, ali to ipak nije nužno, jer je bilo mnogo primjeraka bez tog elementa. Ovakve se stele javljaju osobito u II i III st. n. e., ali ih ima i ranije, a i znatno kasnije. Međutim, okvirno u ta dva stoljeća valja zbog drugih razloga datirati ovu stelu, jer nešto kasnije nastaje druga preradba.

Ova je stela očito bila ostala bez vlasnika ili je bila napuštena još u antici i kasnije priklesana za novu upotrebu i za nove vlasnike. Iako postojeća stela nije velikih dimenzija i kvalitetnije izradbe, novi su vlasnici očito imali veće ambicije i željeli se prikazati kao što je to i inače bilo često u rimskoj nadgrobnjoj umjetnosti. Portret je, naime, najčešći likovni element koji se javlja na stelama.⁸⁾ Raspored prikazanih osoba je ponešto neuobičajen: u sredini se nalazi stariji muškarac, vjerojatno otac koji se oslanja na svoju djecu. Prikazi su obitelji vrlo česti na nadgrobnim spomenicima, ali je tu obično prisutna i majka, jer ona pripada takvoj cjelini (usp. na primjer stelu iz Salone u Trogiru,⁹⁾ fragment u Arheološkom muzeju u Splitu,¹⁰⁾ stelu Fuficija također u Arheološkom muzeju u Splitu¹¹⁾ itd). Ima ipak jedan primjer na kojem nema majke. To je stela sa starijim muškarcem i malim djetetom uzidana u istočni zid vrta Garagnin-Fanfogna u Trogiru.¹²⁾ Očito je u pitanju otac i dijete. S obzirom da nema majke, splitski primjer ipak nije izolirani slučaj. Na splitskoj je steli, dakle, lijevo prikazan dječak. Na njegovom se licu zapažaju tragovi fine antičke plastičke modelacije. To se osobito dobro uočava na detalju uha, bradi i vratu. Modelacija je meka i vješta. Ostali dijelovi lica su već u antici bili uništeni ili pak temeljito izlizani, pa su kasnije jednom drugačijim, lošim, ne plastičkim, nego grafičkim izražajnim sredstvima dodani detalji očiju, ustiju i nosa. Što se tiče kose ona je, čini se, bila samo grubo abocirana udarcima dljeteta. Kosa je po svemu sudeći bila kovrčava, ali je vjerojatnije da nije bila dovršena, kao što se inače znalo događati. Od lika muškarca ostalo je jedino čitavo i potpuno pošteđeno kasnijih prepravaka tijelo pokriveno tunikom koja ima razmjerno dobro i kvalitetno izrađene nabore, međusobno široko postavljene bez krutih paralela, kakve se vide na haljinama djevojčice i dječaka. Što se tiče nabora tunike dječaka oni su očito originalni i bez kasnijih prerada. Njihov je para-

lelizam prirodan, ali je ipak diran, jer inače ne bi bio toliko tvrd. Nabori su haljine djevojčice nesumnjivo kasnije bili znatno prerađivani, jer se na njima uočava onaj tvrdi grafizam koji je karakterističan za posljednju fazu preradbe reljefa. Međutim, taj je postupak proveden na već postojećoj plastici. Nabori na haljini djevojčice se bitno razlikuju od onih na muškarčevoj, pa čak i onih dječaka. Nema uopće nikakve dvojbe da je praktično čitava glava odraslog muškarca iz kasnijeg doba. To jasno proizlazi iz vidljivih ostataka obrisa sa strana kasnije glave i vrata. Obrisi se mogu pratiti uz vrat i glavu sve do vrha oba uha, odnosno početka kape. Osobito je karakterističan detalj desnog uha koje kao da ne pripada samoj figuri nego ima i ostatak prethodne glave. Ti raniji ostaci nisu, čini se, smetali klesaru koji je na reljefu posljednji radio. Uši su, dakle, najvjerojatnije pripadale još ranijoj glavi kojoj su, bez sumnje, proporcionalno primjerenije, jer su one mnogo krupnije u odnosu na sadašnju glavu. Antička glava i vrat su bili za nekoliko centimetara širi, pa uši nisu izgledale toliko krupne i klempave. Muškarčeva je glava neproporcionalna ne samo u odnosu na detalje svoga tijela, nego i u usporedbi s glavom dječaka i djevojčice. Sadašnji šiljasti oblik brade i široke jagodične kosti su rezultat preradbe. Sad se postavlja pitanje kako to da je glava muškarca bila toliko prerađena, a glave djece znatno manje. Jedino objašnjenje koje bi moglo koliko-toliko zadovoljiti je da je ta glava mogla biti toliko oštećena da je morala biti čitava prerađena zbog decentnosti prezentacije. Prema tome, obris lica, njegovi detalji i površina su rad kasnijeg klesara. U pogledu glave muškarca postavlja se još jedno zanimljivo pitanje, a to je da li je kapa iz druge ili pak treće faze izrade reljefa. Čini se da i u tom pogledu nema većih dilema. Donji dio kape je nesumnjivo zadržao antičku formu, možda je njena debljina samo nešto smanjena, dok je donji dio nesumnjivo prerađen, jednako kao i lice. Tako je rub kape na čelu dobio ponešto zakrivljenu liniju s kutom pri vrhu, točno iznad nosa. To bi se reklo zbog toga što takve antičke kape, o kojima će biti riječi nešto kasnije, nikad nemaju identično zašiljeni donji obris. Vrlo je vjerojatno da je na taj način usklađen oblik antičke kape s kapom koja je bila u modi u trenutku kad se reljef po treći put prerađuje.

Konačno, lik djevojčice je bio prerađen na partiji nabora haljine o čemu je već bilo govora. Antički se obris glave potpuno sačuvao, ali je ona morala imati znatna oštećenja, osobito na površini lica. Ta su oštećenja bila nesumnjivo veća nego što su bila ona kod glave dječaka, ali manja nego kod starijeg muškarca. O karakteru tih oštećenja govori plošnost površine lica, bez plastičkih detalja (obrazi, usne, nos, vrh brade itd). Na toj su oštećenoj površini grubo ugrebene linije očiju, obrva, ustiju i uokvirenje plosnatog nosa. Kosa, međutim, očito nije naknadno dirana i plastički su urezi posljedica grafičkog tretmana površine još iz antičkog doba. O tome nesumnjivo svjedoči jedan karakterističan detalj: ukras na tjemenu koji se proteže od čela do zatiljka. Ukras kao tipičan detalj iz antike analizirat ćemo kasnije.

Ruke muškarca koje se nalaze na ramenima djece su također iz druge, antičke faze obrade reljefa. One su velike u odnosu na likove i predstavljaju egzaltaciju detalja. Upravo su u antičko doba ruke često vrlo naglašene u odnosu na ostale dijelove tijela. Takvo se provincijalno istira-

nje ruku susreće često upravo na antičkim stelama kao na primjer u scenama bračnog para kad muškarac obgrljuje ženu ili pak kad pokojnik drži ruku na grudima ili kad se u njoj nalazi svitak. Nema dvojbe da je takva egzaltacija namjerna, jer kako bi se inače objasnila velika šaka pred prsima muškarca na steli iz prvih desetljeća I st. iz Salone koja je zaista rađena vrlo školovano i kvalitetno.¹³⁾ Sličan je slučaj i kod stele Tita Aurelija Avita iz Osijeka (danas u Arheološkom muzeju u Zagrebu) iz antoninskog doba (druga polovica II st. n. e.).¹⁴⁾ Neodgovarajuće velike šake mogu se vidjeti na nadgrobnim reljefima iz Rima,¹⁵⁾ skulpturama iz Pompeja,¹⁶⁾ Akvileje¹⁷⁾ itd. Ta neprimjerno velika šaka naglašava gestu, status (rimsko građanstvo) ili pak međusobni odnos pokojnika, sve ono što je bilo važno ili moglo biti važno u društvu za odgovarajuću osobu ili za njene potomke. Očito je da te dvije hipertrofirane šake, jedini vidljivi dijelovi ruku, iskazuju međusobni odnos muškarca i djece, a to može biti samo odnos roditelj-dijete. Te su ruke, međutim, pokvarene kasnijim »popravljanjem« (usp. proreze među prstima i urezano odvajanje članaka).

Sad kad smo analizirali ono što je bilo izrađeno u prvoj, drugoj ili trećoj fazi obrade, osvrnut ćemo se na dva posebno važna detalja skulpture: kapu muškarca i ukras na glavi djevojčice. Kapa se ovog tipa javlja na glavama istaknutih osoba u vojničkoj službi, kao što je na primjer slučaj s čuvenim statuama tetrarha od porfira ugrađenih u vanjski kut crkve Sv. Marka u Veneciji, a koje su bile prenesene iz Konstantinopola.¹⁸⁾ Svi ti tetrarsi nose takvu kapu. Isti je slučaj i s grupom tetrarha iz Salone, gdje dva, vjerojatno stara vladara (*augusti*) nose takvu kapu, samo ona još ima rese sa strana.¹⁹⁾ Istu kapu nose također i neki od glavnih sudionika lova na mozaiku iz Piazza Armerina.²⁰⁾ Nema sumnje da je i u ovom posljednjem slučaju u pitanju bio vrlo visoki funkcionar, iako vrlo vjerojatno ne i sami car.²¹⁾ Međutim, gotovo se identična kapa javlja i na glavama osoba znatno nižeg ranga. Nju nose primjerice vojnici na reljefu polaska vojske na Konstantinovu slavlolu u Rimu (usp. one uz kola).²²⁾ Nose je i sluge na mozaicima iz Piazza Armerina.²³⁾ Ista se kapa može vidjeti i na nekim osobama na stelama iz tetrarhijskog doba, ali i tu se radi o nižim oficirima.²⁴⁾ Na reljefima iz starokršćanskog doba javljaju se ljudi koji nose takve kape (približno sve do teodozijanskog doba).²⁵⁾ Gotovo je redovno nose vojnici u sceni hapšenja Sv. Petra.²⁶⁾ Nema dvojbe, dakle, da se radi o antičkoj kapi koja je osobito bila popularna pri koncu III ili u prvim desetljećima IV st. n. e. Ta je kapa bila po svoj prilici izrađena od krzna s kraćom dlakom, što pokazuje čupavi desen na nekim reljefima,²⁷⁾ a to potvrđuje i pasus kod Vegecija koji k tome nadodaje da je nose vojnici, ali ne za vrijeme borbe, te da se naziva *pilleus pannonicus*.²⁸⁾ Ova vijest je važno svjedočanstvo utjecaja nošenja, vjerojatno podrijetlom s naših geografskih širina i dužina (Panonija) na službeno vojničko odijevanje. Muškarac na našem reljefu, dakle, nije bio neka vrlo istaknuta osoba, već najvjerojatnije vojnik ili pak niži oficir. To bi nam vjerojatno potvrdio natpis da se očuvao. Na žalost, odjeća koja se ne vidi dovoljno, jer je pokrivalu likovi djece, ne daje mogućnost da se ta pretpostavka verificira. Treba očekivati, međutim, da je muškarac nosio kraću tuniku, a da je oko ramena imao *paludamentum* kao što je bilo sa svim gore spomenutim likovima koji nose navedeni tip kape. Takvu kapu, koliko mi je poznato, nikad ne nose civili ili neki drugi predstavnici antičkog društva.

Na glavi djevojčice položen je po sredini tjemena trakasti ukras koji ide od sredine čela do zatiljka. Iako se ne uočavaju sasvim jasno sastavni dijelovi tog ukrasa, čini se ipak da je on izrađen poput prepleta kojega se sastavni elementi dijagonalno povezuju. Na prednjoj se strani nalazi približno u visini linije kose na čelu jedan ukrasni elemenat koji ima šesterokutni oblik. On je uz tijelo ukrasa bio povezan jednim uskim spojnim elementom.²⁹⁾ Takvi se tipovi tjemenog ukrasa pojavljuju na brojnim antičkim prikazima djevojčica,³⁰⁾ rjeđe dječaka,³¹⁾ dok se nikad ne susreće na prikazima odraslih osoba.³²⁾ Sačuvalo se i nekoliko finih originalnih primjeraka takvih ukrasa iz grobova antičkog doba.³³⁾ Na temelju prikaza na spomenicima kao i originalnih ukrasa moglo se doći do precizne ideje kako su oni izgledali. Radi se, dakle, o ukrasnoj traci koja je ispletena od zlatne ili pozlaćene žice. Pletenice mogu biti različitog karaktera: gušće ili rjeđe. Ponekad je u pletenicu upleteno drago kamenje, odnosno odgovarajuća zamjena. Sa strana trake nalaze se obično petlje koje su služile za uplitanje kose da se učvrsti ukras. Na prednjoj strani je katkad bio upleten ili obješen dragi kamen ili pak nekakav drugačiji čeonu ukras iz kojega vise privjesci.³⁴⁾ Teško je kazati postoje li dva jednaka primjerka ovakvog ukrasa. Očito je da je postojala stanovita sloboda u zlatarskom izrazu prilikom izrade ovih ukrasa. Usprkos spomenutim razlikama i slobodama ipak je ukras uvijek imao jedan jedinstveni opći izgled i njegove se karakteristike odmah uočavaju.

Nema dvojbe, usprkos lošem stanju sačuvanosti i kasnijih preradbi splitskog spomenika da se na glavi djevojčice nalazi jedan ovakav ukras. Problematično je samo jesu li iz čeonog elementa visjeli privjesci. Čak i u slučaju da ih nije bilo to nema značenja za utvrđivanje autentičnosti ukrasa, jer ima primjera gdje ih uopće nema.³⁵⁾

O značenju ovakvog ukrasa dosta se raspravljalo u znanstvenoj literaturi. Neki su autori držali da je, s obzirom na veliku prisutnost takvih ukrasa na fajumskim pločicama s portretnim prikazima, kao i drugim spomenicima s prikazima izijačkih mistesa, u pitanju znak koji otprilike odgovara Horusovom čuperku kod dječaka i da on označava kandidatkinju za primanje u izijačku vjersku zajednicu.³⁶⁾ S takvom se mogućnošću susrećemo i na poklopcu grobnice Aurelija Satrija i Aurelije Maksima iz Salone, danas u Arheološkom muzeju u Splitu.³⁷⁾ Dječak na tom poklopcu nosi iza svog desnog uha Horusov čuperak, a djevojčica varijantu gore spomenutog ukrasa. Međutim, pojava takvog ukrasa i na spomenicima koji nemaju nikakve veze s izijačkom religijom pokazuje da takvo rješenje nije i jedino moguće i da treba tražiti takvo koje ima mnogo šire značenje, izvan uskog vjerskog kruga. Takav eklatantan primjer upotrebe navedenog ženskog ukrasa na tjemenu koji nema nikakve veze s izijačkim vjerskim krugom je to što se on pojavljuje na glavi srednje boginje kod germanskih *Matres*.³⁸⁾ Stoga je vjerojatno da je taj ukras predstavljao simbol mladosti i nevinosti, što naravno uključuje i izijake. Iako taj ukras nije isključivi znak raspoznavanja mladog izijaka prije primanja u zajednicu odraslih nakon simboličke punoljetnosti, on je ipak i u tom krugu bio veoma popularan, pa se može pomišljati i na djevojčicu iz te vjerske zajednice. Pojava dragog kamenja u vrpci i privjeska na čelu pokazuje upotrebu takvog ukrasa i kao sredstva za odvratanje uroka i zlog oka,

što se javlja u svakoj primitivnoj društvenoj zajednici,³⁹⁾ a takvu je »moć« imalo upravo drago i poludrugo kamenje. Navedeni ukras u glavi djevojčice nazivao se *discriminale*,⁴⁰⁾ a grčki *εμπλόκιον*.⁴¹⁾ Prema tome, taj je znak kod središnje germanske božice samo označavao da je ona još djevojka djeвица,⁴²⁾ a općenito da djevojčica nije punoljetna pa da još nije primljena u zajednicu odraslih. To je temeljno značenje toga znaka bez obzira na vjersku pripadnost.

Zanimljivo je da se takav trakasti ukras javlja i na navedenoj steli iz Salone u vrtu Garagnin-Fanfogna na glavi djeteta, što bi bio znak da je taj lik po svoj prilici djevojčica. Gore navedeni spomenici nisu i jedini s likovima djevojčica što nose tjemeni ukras iz Dalmacije. Najzanimljiviji od njih je svakako ona na omanjoj steli iz Salone koja je nekoć bila uzidana u kuću F. Lanze u Splitu, a danas se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu.⁴³⁾ U zabatu stele prikazana je dosta primitivno djevojčica Julija Restuta, odjevena u bogato izvezenu haljinu, a na glavi je izgleda imala tjemeni ukras koji je, da bi stajao dovoljno sigurno, imao i krug oko glave povezan s centralnom trakom, upravo na način kao i kod djevojčice Aurelije Maksime na poklopcu grobnice iz Salone. U natpisu se spominje da je Julija Restuta imala 10 godina i da je ubijena zbog ukrasa (*causa ornamentorum*).⁴⁴⁾ S obzirom da je kvalitet stele dosta slab, iako je izrađena od mramora, a ne od vapnenca, vjerojatno je da roditelji nisu bili imućni. Već sam davno postavio pitanje, baveći se kao i sada samo usputno ovom stelom, je li ukras na glavi mogao biti toliko vrijedan da bi se zbog njega isplatilo ubiti djevojčicu. Zbog toga sam se zapitao nije li to mogao biti slučaj ubistva iz vjerske nesnošljivosti ili sl. (bez obzira da li je ona pripadala izijačkoj ili nekoj drugoj vjerskoj zajednici).⁴⁵⁾ Zanimljivo je da se u natpisu ne spominju lopovi ili razbojnici kao na nekim drugim natpisima.⁴⁶⁾ Međutim, iako sam onda oprezno pledirao za jedno takvo rješenje, danas sam ipak mišljenja da taj problem nismo u stanju riješiti i da je svaki sličan pokušaj samo spekulacija.

Ovakvih ukrasa na glavama djevojčica ima na još nekim spomenicima iz naše zemlje, ali oni ne doprinose produbljavanju i rješavanju problema, pa ih zato nećemo ni navoditi. Važno je samo ustvrditi da je taj ukras tipično antički i da se javlja kroz nekoliko stoljeća, sve do u kasnu antiku.⁴⁷⁾

Konačno valjalo bi nešto kazati i o dataciji pojedinih stupnjeva obrade spomenika iz Sv. Duha, iako smo o tome već prethodno nešto kazali.

Kad je ova stela nastala, zapravo kada je ona prvi put obrađena od grubog komada kamena, vrlo je teško precizno odrediti. Malo je, naime, indicija za datiranje. Natpis koji je vjerojatno postojao bio je kasnije otučen kao nepotreban i nepoželjan, a ostao je samo profil. Tip manje stele, kakvom je po svoj prilici pripadao splitski primjerak, karakterističan je za II ili III st. n. e, pa stoga prvu fazu obrade možemo staviti u to doba. Sve bi drugo bilo puko nagađanje.

Što se tiče druge faze izrade stele, tu smo, bez sumnje, na znatno sigurnijem tlu nego kod prve, usprkos činjenici što su likovi koji joj pripadaju bili značajno prerađeni. Kao prvu indiciju koja ukazuje na vrijeme nastanka je veličina i oblik niše s figurama. U tetrarhijsko se doba, naime, počinju pojavljivati stele u kojima su figure smještene u plitku nišu s polukružnim završetkom. Takvi su primjerci monumentalna

stela Aurelijana Valerina iz Salone koji je umro u Nikomediji, očito još dok je Dioklecijan tamo.⁴⁸⁾ O tome nesumnjivo govore podaci iz natpisa, a o njegovoj službi *mappa* u ruci.⁴⁹⁾ Ako je ova stela znatno nadmašivala našu po veličini, onda joj je u tom pogledu vrlo bliska stela Julije Valerije kojoj je na isti način oblikovan gornji dio niše.⁵⁰⁾ Na temelju stilskih karakteristika portreta stela je sigurno iz tetrarhijskog ili ranijeg konstantinskog doba.⁵¹⁾ Konačno najsličniji primjer našoj steli je ona više puta spominjana iz vrta Garagnin-Fanfogna. Tu je jednako kao i na splitskom primjerku na jednoj ranijoj steli bila udubljena niša potkovastog oblika, samo je ona znatno lošija, bez zadnje ruke. Nemarnost obrade pokazuje također i činjenica što se novi vlasnici nisu potrudili da uklone ostatke ranije obrade, tako da su ostali gotovo nedirnuti tragovi prve faze, kao što su okvir natpisa, zabat, pa čak i dijelovi natpisa koji su jasno vidljivi, pa čak i čitki. Tom natpisu pripadaju i riječi koje se nalaze ispod niše a koje glase: *fratres fecerunt*. Prema tome, to je paralela i u pogledu jednakog načina preuzimanja ranijih spomenika i njihove naknadne preradbe. Ta se stela po karakteristikama čvrste i zaobljene strukture glave, te frizure odraslog čovjeka toliko pouzdano datira u tetrarhijsko doba da je potpuno prihvatljiva kao paralela i indicija za dataciju splitskog primjerka.⁵²⁾

Druga indicija za dataciju stele iz Sv. Duha u tetrarhijsko doba je spomenuta kapa koja se, kao što smo već naveli, ne javlja prije toga vremena, ali zato ipak dolazi u obzir i nešto kasnije doba.⁵³⁾ Međutim, stilski razlozi, osobito oblici glava ukazuju pouzdano na ranije tetrarhijsko vrijeme.

Prema tome, vrijeme nastanka druge faze obrade splitske stele je očito ranije tetrarhijsko doba, kad se i inače u Dalmaciji zapaža obnova skulpturalne aktivnosti, osobito portretne, što je, po svoj prilici, posljedica boravka brojnih majstora u Dioklecijanovoj palači i njihovog otpuštanja nakon završavanja radova. Vjerojatno je posljednje desetljeće III ili rano IV st. doba nastanka ovog malog, ali ipak dosta važnog nadgrobno spomenika koji pokazuje nježni zagrljaj oca i dvoje djece.

Što se tiče posljednje, treće faze obrade stele meni je teško o tome govoriti, jer nisam za to kompetentan. Ona izlazi izvan perioda mog znanstvenog interesa. Crkva Sv. Duha je očito imala mnogo faza izgradnje i pregradnji. Stela, međutim, nije sigurno po treći put prepravljena i uzidana u nekoj od tih najranijih perioda njene gradnje. Možda bi u pogledu vremena treće prerade stele nešto mogao kazati oblik i pismo hrvatskog jezika, ali se o tome ne usuđujem raspravljati.

Ovo je, dakle, jedan zanimljiv primjer iskorištavanja antičkih spomenika u kasnije doba za sasvim konkretne svrhe. U ovom se slučaju ne može govoriti o onoj već davno uočenoj kulturnoj pojavi uzidavanja spomenika u javne i privatne zgrade koja iskazuje pozitivan stav prema antici sa željom i voljom da se postigne estetski efekat. Ovaj je spomenik bio prerađen za novu svrhu, ali su ranije faze izradbe još uvijek prepoznatljive.

Na kraju bih još želio ukazati na činjenicu da nekoliko zgrada u blizini Sv. Duha sadrži veliki broj antičkih fragmenata (kuća Geremia-Zlendić, kuća br. 2 u Ćiril-Methodovoj ulici, još jedna ili dvije kuće u

toj istoj ulici, te jedna kuća na početku Plinarske ulice). Većina tih spomenika je sepulkralnog karaktera, što bi mogao biti znak da se tu negdje u blizini (Dobri) nalazilo antičko naselje u okviru salonitanskog agera (valjda neki *vicus*), te njegova nekropola koja se prostirala na nešto širem području. U tom smislu bi govorio i nalaz kasnoantičkih grobova u amforama koji je objavljen upravo na stranicama ovog časopisa.⁵⁴⁾ Nije nužno, a vjerojatno ni moguće da su svi uzidani spomenici bili preneseni iz Salone.

BILJEŠKE:

- 1) Taj se fenomen ozbiljno proučava u okviru seminara klasične arheologije na Scuola Normale Superiore u Pisi. O tome usp. S. Settis, *Introduzione u »Colloquio sul reimpiego dei sarcofagi romani nel medioevo*, Pisa 5—12. IX 1982«, Marburger Winckelmann-Program 1983, str. 17 i d.
- 2) Među njima su neki bili posebno značajni, kao što su na primjer ploče s natpisima o gradnji ceste od Salone do granica carstva (usp. M. Abramić, O novim miljokazima i rimskim cestama u Dalmaciji, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* XLIX, 1926—27, str. 151, te I. Bojanovski, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Djelo XLVII*, Centar za balkanološka ispitivanja knj. 2, Sarajevo 1974, str. 39 i d), te reljef s prikazom božanstva (usp. N. Cambi, *Ženski likovi s krunom u obliku gradskih zidina iz srednje Dalmacije*, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LXV—LXVII, 1963—65, str. 57 i d, tab. XVIII—XIX).
- 3) Takav je primjer uzidavanje fragmenta antičkog sarkofaga u novu kuću u ulici Moše Pijade br. , ili pak reljef s križem i ovcama u kuću dr Fuštara u Splitskoj na otoku Braču (usp. N. Cambi, Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LXX—LXXI, 1968—69, str. 86, 104, br. 27, tab. XIX, 4).
- 4) Bezbroj je primjera rušenja kuća s antičkim fragmentima. Još i danas, na primjer, nije riješeno pitanje vlasnosti predmeta izvađenih iz kuće Katić (kasnije Krstulović) u Zrinjsko-frankopanskoj ulici, iako su pohranjeni u Arheološkom muzeju u Splitu.
- 5) Nedostatak antičkih predmeta zapaža se u kući Mikelić kod amfiteatra u Solinu, zgradi u Ćiril-Methodovoj ulici br. 2, te još nekim zgradama u Solinu i Vranjicu. Već sam davno utvrdio da je iz ogradnog zida kuće Benzon na obali u Vranjicu netragom nestao neobično važni mramorni plutej s likom Krista u sredini monograma (usp. N. Cambi, Krist... str. 64, 100, sl. 1).
- 6) N. Cambi, Dvije glave tetrarhijskog doba iz Dioklecijanove palače u Splitu, *Kulturna baština* 7—8, 1978, str. 17 i d. Isti je rad izišao i na engleskom jeziku (usp. N. Cambi, Two Heads of Tetrarchic Period from Diocletian's Palace at Split, *Archaeologia Jugoslavica* XVII, 1976, str. 23 i d).
- 7) Zid u koji je ovaj spomenik uzidan pripada po svojoj prilici predromaničkom periodu. Usp. K. Cicarelli — L. Katić — S. Traljić, Četiri barokna oltara u srednjovjekovnoj Dalmaciji, *Prilozi povijesti umjetnosti Dalmacije* 13, 1961, str. 266.
- 8) Na nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji (a i drugdje) portreti su najuobičajeniji figuralni element. O portretima na stelama i drugim spomenicima usp. K. Prijatelj, Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* LIII, 1950—51, str. 135 i d; S. Rinaldi Tufi, *Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato*, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, Anno CCCLXVIII 1971, str. 87 i d.
- 9) Stela iz Salone, danas u Gradskom muzeju u Trogiru pronađena je prilikom prvih arheoloških istraživanja u Solinu. Usp. I. Babić, *Contribution à la connaissance de l'histoire de la documentation graphique des monuments archéologiques*, u »Disputationes Salonitanae« II, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.* 77, 1984, str. 133 i d., tab. XVIII, 4.
- 10) Fragment se nalazio uzidan u Paraćevim dvorima u Solinu, a nakon rušenja te zgrade 1979. godine prenesen je u Arheološki muzej u Splitu, ali nije objavljen.

- 11) S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 92, br. 1, tab. I.
- 12) Usp. M. Abramić, O predstavama Ilira na antiknim spomenicima, Časopis za zgodovino in narodopisje XXXII, 1—4, 1937, str. 18, sl. 12.
- 13) Usp. S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 93, br. 2, tab. II, 1. Radi se o šaci muškarca.
- 14) M. Gorenc, Antikna skulptura u Hrvatskoj, Zagreb 1952, str. XXIII, br. 65, sl. 65.
- 15) P. Zanker, Grabreliefs römischer Freigelassener, Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts 90, 1975, str. 289, sl. 23; str. 294, sl. 29—30 i mnoge druge.
- 16) P. Zanker, o. c. str. 286, sl. 18, usp. figuru lijevo i desno.
- 17) V. Santa Maria Scrinari, Museo archeologico di Aquileia. Catalogo delle sculture romane, Rim 1972, str. 113, br. 331, sl. 331; str. 113, br. 332, sl. 332 i mnoge druge.
- 18) H. P. L' Orange, Studien zur Geschichte der spätantiken Porträts, Oslo 1933, str. 16 i d, te 100 i d, tab. 32, 34.
- 19) H. P. L' Orange, Die Bildnisse der Tetrarchen, Acta Archaeologica II, 1, str. 29 i d, sl. 1—6, tab. I—II.
- 20) M. Cagiano de Azevedo, Questioni vecchie e nuove su Piazza Armerina, Rendiconti della Pontificia Accademia dell' Archeologia XL, 1967—68, sl. 2.
- 21) Vila u Piazza Armerina se ranije vezivala uz nekog vladara (usp. H. Kähler, Die Villa bei Piazza Armerina, Köln 1973, passim), dok se u kasnije doba ona uglavnom ne pripisuje nekom vladaru (usp. S. Settis, Per interpretazione di Piazza Armerina, Melanges d'École Française de Rome LXXXVII, 1975, 875 i d, R. Bianchini-Bandinelli — M. Torelli, L'arte dell'antichità classica. Etruria-Roma, Torino 1976, bilj. 205).
- 22) H. P. L'Orange — A. von Gerkan, Die spätantike Bildschmuck des Konstantinsbogens, Studien zur Spätantike Kunstgeschichte X, Berlin 1939, sl. 10, tab. 6 b.
- 23) M. Cagiano de Azevedo, o. c. str. 134, sl. 4.
- 24) Vidi stelu centuriona (*I legio Italica*) Flavija Augustala iz Akvileje (usp. F. Rebecchi, Le stele di età tetrachica al Museo di Aquileia, Aquileia Nostra XLVII, 1976, str. 117, br. 2, sl. 25).
- 25) Usp. primjerke iz vremena nakon Konstantina u A. Caradini, Ricerche sullo stile e la cronologia dei mosaici della villa di Piazza Armerina, Studi Miscellanei 7, Rim 1964, str. 17.
- 26) G. Bovini — H. Brandenburg, Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I (Rom und Ostia), Wiesbaden 1967, str. 13, br. 14, tab. 5, 14; str. 19, br. 22, tab. 7, 22 i bezbroj drugih.
- 27) G. Bovini — H. Brandenburg, o. c. str. 192, br. 423, tab. 72, 423 a; str. 294, br. 709, tab. 112, 709 a i b.
- 28) Usp. Fl. Vegetius Renatus, Epitoma rei militaris I, 20, str. 23 (ed Lang). Citat glasi: *Usque ad presentem prope aetatem consuetudo permansit ut omnes milites pilleis, quos panonicos vocabant, ex pellibus uterentur; quod propterea servabantur ne gravis galea videretur in proelio homini, qui gestabant aliquid semper in capite.*
- 29) O tome ukrasu usp. L. Hahl, Zur Erklärung der niedergermanischen Matronendenkmäler. Ergänzt von Victorine Clairmont-von Gonzenbach, Bonner Jahrbücher 160, 1960, str. 9 i d.
- 30) L. Hahl, o. c. str. 29 i 31.
- 31) L. Hahl. l. c.
- 32) L. Hahl. l. c.
- 33) L. Hahl, o. c. str. 22, br. 75—82, tab. 8, sl. 1 a—f; tab. 8, sl. 2 a—f.
- 34) L. Hahl, o. c. str. 27, tab. 6, sl. 4, tab. 2, sl. 1, 2; tab. 8, sl. 1 a, c, itd.
- 35) L. Hahl, o. c. Tab. 3, sl. 1, 4, 6; tab. 6, sl. 1, 3 itd.
- 36) O tim mišljenjima usp. L. Hahl, o. c. str. 30 i d. Usp. također i C. Rolley, Les cults égyptiens à Thasos à propos de quelques documents nouveaux, Bulletin de la Correspondance Hellenique XCII, 1968, 1, str. 204 i d., osobito str. 219.
- 37) N. Cambi, Nove potvrde egipatskih kultova u antičkoj Dalmaciji, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LXV—LXVII, 1963—65, str. 85 i d., tab. XXII, 2.
- 38) L. Hahl, o. c. str. 35 i d.

- 39) L. Hahl, o. c. str. 31.
- 40) L. Hahl, o. c. str. 32 i d.
- 41) L. Hahl, l. c.
- 42) L. Hahl, o. c. str. 48.
- 43) N. Cambi, Nove potvrde.... str. 94, bilj. 57.
- 44) J. Brunšmid, Kameni spomenici Hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu, Zagreb 1904—1911, str. 190, br. 317, sl. 317.
- 45) Natpis glasi: D(is) M(anibus)
 IVL(iae) RES
 TVTAE IN
 FELICISSI
 M(A)E INTER
 FECTAE
 ANNOR(um)
 X CAVS(a) OR
 NAMENTOR(um) IVL(ius)
 RESTVT(us) ET
 STATIA PVDEN
 TILL(a) PARENT(es)
- 46) Usp. CIL III 2544 (*abducto a latronibus*); 8830 (*deceptus a latrone*); 9054 (*occis(us) a viatoribus*). Sve su ovo primjeri iz Salone.
- 47) Stela Julije Restute je iz kasnog III st. n. e. dok je poklopac Aurelija Satrija i Aurelije Maksime iz druge ili treće decenije IV str. Prema L. Hahlu, o. c. str. 25, br. 82 ima ih još u V ili VI st.
- 48) D. Rendić-Miočević, Nova kasnoantička stela iz Solina, Vjesnik za arh. i hist. dalm. LVI—LIX (Antidoron M. Abramić), str. 156, i d, tab. XIV, sl. 1; S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 102, br. 18, tab. V, 5.
- 49) S. Rinaldi Tufi, l. c. navodi da se radi o volumenu, a D. Rendić-Miočević, o. c. str. 158 dobro uočava da to ne može biti svitak koji je inače vrlo česti atribut takvih nadgrobnih bista. On u bilj. 11 govori da bi to mogao biti »étui (od tkanine ili kože) za držanje pisaceg pribora koji je predstavljao nerazdvojiv atribut pisara-stenografa.« *Mappa* je, međutim, predmet od tkanine (rubac) koji imaju viši i niži činovnici i on ima važnu funkciju u odvijanju službe. O tome usp. Daremberg — Saglio, Dictionnaire des antiquités grecques et romaines, III, Paris 1904, str. 1593, osobito 1594 i d., s. v. *mappa*.
- 50) K. Prijatelj, o. c. str. 148, tab. XIII; S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 102, br. 19, tab. VI, 3.
- 51) S. Rinaldi Tufi, o. c. str. 103 misli da bi se moglo raditi o tipu frizure »a turbante« ili njemački »Haarkranzfrisur« koja se upotrebljava duže u IV st. Mišljenja sam, međutim, da je to ipak radije »Scheitelzopffrisur« koja se nosi u III i ranijem IV st. O toj frizuri usp. K. Wessel, Römische Frauenfrisuren von der severischen bis zur konstantinischen Zeit, Archäologischer Anzeiger 1946, str. 65 i d, sl. III.
- 52) Za odjeću koju nosi muškarac na steli u vrtu Garagnin-Fanfogna M. Abramić, o. c. str. 18 misli da se radi o ilirskoj seljačkoj odjeći. To je, međutim, sigurno *paenula* koju u početku nose samo vojnici i putnici, a kasnije tendira da zamijeni i togu. Njena je karakteristika što je izrađena od teška vunena sukna i što ima kapuljaču. O toj odjeći usp. L. Bonfante Warren, Roman Costumes. A Glossary and Some Etruscan Derivations, Aufstieg und Niedergang der römischen Welt str. 610, s. c. *paenula*.
- 53) Usp. bilj. 25.
- 54) F. Oreb, Nalaz antičkih grobova u Teutinoj ulici u Splitu, Kulturna baština 14, 1983, str. 31 i d.